

Латушкін, А.М. Роля Архіварыўсаў у захаванні Нясвіжскага архіва князёў Радзівілаў 2-й пал. XVIII – 1-й пал. XX ст. / А.М. Латушкін // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции) / редкол. В. Н. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2011. – С. 111–116.

**А.М. Латушкін (Мінск, БДУ)**

## *РОЛЯ АРХІВАРЫЎСАЎ У ЗАХАВАННІ НЯСВІЖСКАГА АРХІВА КНЯЗЁЎ РАДЗІВІЛАЎ У 2-Й ПАЛ. XVIII – 1-Й ПАЛ. XX СТ.*

Гістрыка-культурная і навуковая каштоўнасць Нясвіжскага архіва князёў Радзівілаў (далей – архіў) з’яўляецца бяспрэчнай: гэта ўнікальны збор дакументальных помнікаў, якія тычацца гісторыі многіх краін Еўропы, а перш за ўсё, спадкаемцаў Вялікага княства Літоўскага (далей -ВКЛ) і Рэчы Паспалітай – Беларусі, Літвы, Польшчы, Украіны. На архіве, непарыўна звязаным як з лёсам свайго стваральніка рода князёў Радзівілаў, так і з гісторыяй края ўвогуле, навечна адбіліся сляды шматлікіх катаклізмаў, войнаў, зменаў дзяржаўнага і сацыяльнага ладу. Архіў неаднаразова расцярушваўся, дзяліўся, перамяшчаўся са свайго галоўнага сховішча ў Нясвіжскім замку ў іншыя месцы. У цяперашні час асноўныя яго часткі захоўваюцца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве (Archiwum Główny Akt Dawnych, далей – AGAD) і Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Мінску (далей – НГАБ) [7; 8].

Акрамя вышэйзгаданых вартасцей архіва, трэба адзначыць высокую ступень арганізацыі архіўнай справы, якая на пэўных этапах яго гісторыі дасягала вышэйшага ўзроўню ў параўнанні са станам іншых архіваў на тэрыторыі дзяржаў рэгіёна. Ключавую ролю ў працэсе апрацоўкі і захавання архіва, а часта і ў вырашэнні яго лёсу, адыгрывалі архіварыусы.

За перыяд з XVII па сярэдзіну XX стст. вядома каля 70 прозвішчаў архівістаў, якія так ці інакш былі задзейнічаны ў працы архіва. Абмежаванасць аб’ёму артыкула прымушае асвятліць дзейнасць толькі тых з іх, хто пакінуў найзначнейшы след у гісторыі дадзенай установы.

Антоні Калакуцкі, архіварыус з кастрычніка 1755 г. да часу не раней за 05.03.1792 г. [9, 35; 13, 41]. Перыяд яго архіўнай дзейнасці супаў з самымі трагічнымі падзеямі ў гісторыі Рэчы Паспалітай, вядомымі ў гістарыяграфіі як падзелы ці «гозбіогу» Польшчы. Род Радзівілаў з прычыны сваёй вялікай маёмаснай і палітычнай вагі адыгрываў тады адну з важнейшых роляў. Сын дзевятага нясвіжскага і алыцкага ардыната, ваяводы віленскага і вялікага гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Радзівіла «Рыбанькі» Караль Станіслаў ці «Пане Каханку» пасля смерці бацькі (1762) атрымаў у спадчыну як маёнткі, так і тытулы. Будучы прыхільнікам Сасаў і непрыяцелем Станіслава Аўгуста,

ад пачатку выступаў апазіцыйна партыі Чартарыйскіх, а таксама Расіі. На канвакацыйным сейме ён быў абвешчаны здраднікам і ворагам дзяржавы, пазбаўлены пасады віленскага ваяводы, яго уладанні былі абкладзены секвестрам. У 1764 г. Кароль Станіслаў выехаў у эміграцыю. У планах праціўнікаў Радзівілаў была і канфіскацыя архіваў роду. Карыстаючыся тым вядомым фактам, што ў Нясвіжскім архіве захоўваліся дакументы дзяржаўнай важнасці (напрыклад акты уній ВКЛ і Польшчы) на каранацыйным сейме 03.12.1764 г. была прынята канстытуцыя, якая ўзаконьвала справу канфіскацыі [14, 139]. Прадчуваючы вышэй апісаныя падзеі і ўвод у Нясвіж расійскіх войск Кароль Станіслаў яшчэ 15.04.1764 г. выдаў інструкцыю, згодна якой архіў ВКЛ і каштоўнейшыя архіваліі родавага архіва ў Нясвіжы мусілі быць сакрэтным чынам перапраўлены да Жолкві. Падрыхтоўкай дакументаў і суправаджэннем да новага месца захоўвання іх займаўся архівіст А. Калакуцкі [10, 14 – 16]. З гэтага часу архівіст неадступна падарожнічае за архівам: Жолква, Прэшаў, Прага, Дрэздэн, і, ужо пасля вяртання Караля Станіслава, Вільня. 06.02.1768 А. Калакуцкі даставіў архіў зноў у Нясвіж. З 1769 г. па 1777 г. (сярэзіна 1778 г.) доўжыцца 2-я эміграцыя князя. Па дадзеных архіварыуса Б.Туган-Таўрагіньскага, архіў зноў вывозіцца і 9 гадоў зберагаецца за мяжой (верагодна у Дрэздэне і Манхайме) [10, 21 – 22]. Як пісаў Б.Туган-Таўрагіньскі, шматгадовы архіварыус нясвіжскі Антоні Калакуцкі не пакінуў пасля сябе ніякіх слядоў упарадкавання нарастаючай масы архіва. Ён працаваў у перыяд не спрыяючы далейшай інвентарызацыі збора. Гэта быў час катаклізмаў у краі... Аднак неабходна прызнаць яго вялікія заслугі ў ратаванні комплексу архіва Радзівілаў у Нясвіжы [10, 2].

Дмухоўскі Юзаф, архіварыус з 1807 г. [1, 23 адв.]. Знаходзіўся ў штаце архіва яшчэ на 04.07.1835 г. [5, 52, 30, 35 – 35 адв.]. Ён быў апошнім з сур'ёзна папрацаваўшых над зборам: апісаў архіў, расфарміраваў дакументы тэматычна па фасцыкулах, увёў іх лічбавае і літарнае абазначэнне. Пасля разрабавання Нясвіжскага замка ў канцы восені 1812 г. сабраў архіўныя россыпы з ваколіц замку, адшукаў шмат з іх у нясвіжскіх жыхароў і склаў у некалькі дзесяткаў пакункаў (54). Праз некалькі гадоў пасля ваенных падзей, падчас размяшчэння ў замку вайсковага лазарэта Ю.Дмухоўскі выявіў узлом архіва. Па справе было ўзбуджана следства і ў 1815 г. да Нясвіжу прыбыла камісія. Урадавае следства праходзіла па заяве Ю.Дмухоўскага [1, 22].

Пасля стварэння Радзівілаўскай камісіі і Пракураторыі Радзівілаўскай масы са студзеня 1817 г., Ю.Дмухоўскі быў прызначаны памочнікам галоўнага архіварыуса Генеральнага архіва Радзівілаўскай масы, які з ліпеня 1818 быў вывезены ў Вільню [1, 25 – 25 адв.]. Працаваў на працягу ўсяго перыяда дзейнасці азначаных устаноў.

Маліноўскі Мікалай, (каля 1799 – 1865). Гісторык, літаратар, архіварыус. Нарадзіўся на Падоллі. Вучыўся ў Вінніцкай гімназіі, прадоўжыў адукацыю ў Віленскім універсітэце, які закончыў у 1821 г. Пасля універсітэту жыў у Пецярбургу, дзе ў бібліятэках і архівах займаўся гістарычнымі і літаратурнымі даследваннямі [6, 472]. Яго, як таленавітага і працавітага даследчыка, знаўцу старажытнасцей граф Л. П. Вітгенштэйн, муж Стэфаніі Радзівіл, запрасіў на пасаду Генеральнага архіварыуса Радзівілаўскай масы (архіў з 1818 па 1838 гг. знаходзіўся ў Вільні). М. Маліноўскі прыцягнуў увагу Радзівілаўскай камісіі і Пракураторыі Радзівілаўскай масы да пагражальнага стану архіва як памяшкання так і дакументаў. Папярэднія архіварыусы ўдзялялі мала ўвагі ўпарадкаванню і апісанню архіва, бо асноўнай іх задачай было забеспячэнне архіўнымі доказамі бягучых патрэб Пракураторыі. З-за адсутнасці строгага парадаку карыстання дакументамі велізарная колькасць каштоўных архіваляў была пазычана рознымі асобамі і дзесяцігоддзямі не вярталася, мноства іх знікла бесследна. Па яго настойлівых патрабаваннях дакументы вярталіся, былі ўстаноўлены правілы выдачы папер з архіва, прызначаны час яго штогадовай рэвізіі (ліпень-месяц). Памяшканне было адрамантавана. За год працы з 01.07.1829 г. па 01.07.1830 г. М. Маліноўскі ўпарадкаваў каштоўнейшую частку дакументаў, раздзяліў архіў на аддзелы і склаў да іх рэестры. Аддзелы былі наступныя: I. Публічныя справы; II. Фамільныя справы; III. Справы ўласнасці; IV. Рахунковая дакументацыя (паперы па фінансавай дзейнасці Пракураторыі). Гледзячы на ўзор найлепшых замежных архіваў, згодна спосабу, практыкуемага еўрапейскімі архівістамі Эгам, Шлюсам, Шпісам і інш. генеральны архівіст М. Маліноўскі замяніў фасцыкулярную сістэму на т.зв. тэкі. Такім чынам, быў грунтоўна палепшаны пошук дакументаў, гарантавана іх захаванасць, забяспечана апэратыўнасць пры эвакуацыі архіва ў выпадку пажару. Архіварыус Рамуальд Сымановіч у 1853 г. называў час дзейнасці Мікалая Маліноўскага самай спрыяльнай парой для архіва [1, 3 адв., 11 – 16, 19 – 20 адв., 25 – 34 адв., 59 - 59 адв.; 2, 8; 4, 6].

Сымановіч Рамуальд-Мікалай (03.02.1793 – не раней 05.10.1873) з 14.02.1817 г. прызначаны канцелярыстам і архівістам архіва пры генеральным пракуратары Радзівілаўскай масы. Пазней працаваў памочнікам генеральнага архівіста масы. Па сканчэнні дзейнасці Радзівілаўскай камісіі быў прызначаны на пасаду архівіста Нясвіжскага архіва, які належыў тады Радзівілам і Вітгенштэйнам. У канцы 1840-х гадоў Вітгенштэйнамі і Радзівіламі было вырашана падзяліць архіў у Нясвіжы на дзве часткі. У сувязі з гэтым была распачата беспрэцэдэнтная ў гісторыі архіва інвентарызацыя яго фондаў. З 01.09.1860 г. да працы быў далучаны Міхал-Богус Шышка [4, 3 – 4 адв., 8, 12, 14, 27 – 28 адв.]. У абавязкі Р. Сымановіча

ўваходзіла ўпарадкаванне і рэгістрацыя прававых і адміністрацыйна-гаспадарчых (маёнткавых) дакументаў, у той час як М.Б.Шышка працаваў з матэрыяламі, што належылі да гісторыі і літаратуры. У выніку працы па падзелу Нясвіжскага архіва была зрэстварана асноўная маса яго дакументаў, на важнейшыя дакументы складзены падрабязныя вопісы, на дакументы з меншай ступенню значнасці – агульныя. Значнасць здзейсненай работы і заслугі Р.Сымановіча і М.Б.Шышкі прызнаваліся як Радзівіламі і Вітгенштэйнамі, так і наступнымі архівістамі Нясвіжскага архіва. Умовы жыцця і працы Р.Сымановіча былі цяжкімі. Падчас дзейнасці Пракураторыі ў Вільні 15 гадоў ён вымушаны быў працаваць у памяшканні з стухлымі і порчанымі паперамі, сярод сырых сцен, з якіх ад вільгаці адвальвалася тынкоўка. З-за такіх неспрыяльных умоў са здароўем узніклі хваробы, не вядомыя раней у родзе Сымановіча. На яго перайшлі пазыкі бацькі, пенсіі, што выплочвалася яму не хапала. Пры яго сыходзе з пасады князь Антоній "ценья догдолетнюю усердную и безпорочную службу" прызначыў Р.Сымановічу з 01.07.1873 г. пажыццёвую пенсію ў памеры 520 рублёў у год. Пасля ж яго смерці жонка Феафіла мела права на пажыццёвае атрыманне паловы дадзенай сумы – 260 рублёў у год [3, 8].

Баляслаў Туган-Таўрагінскі (01.05.1904 – 1974), нарадзіўся ў Радзівілімонтах, вучыўся ў Гімназіі імя У.Сыракомлі ў Нясвіжы, у 1926 - 1929 гг. вывучаў гісторыю на Гуманітарным факультэце Універсітэта імя Стэфана Баторыя у Вільні. У 1929 г. атрымаў пасаду памочніка архівіста ў Варшаўскім архіве Радзівілаў, дзе захоўвалася частка Нясвіжскага архіва. З 1939 г. стаў яго кіраўніком і прабыў ім да канца нямецкай акупацыі, фактычна адзінаасобна займаючыся захаваннем і ратаваннем архіва ў час ліхалецця [12, 216]. Пасля акупацыі гітлераўцамі Варшавы архіў быў пазбаўлены сродкаў на захаванне збораў. Б.Таўрагінскі прадаўшы частку сваёй маёмасці аплочваў памяшканне, дзе знаходзіўся архіў (ul.Marszałkowska, 113). У пошуках сродкаў на існаванне і на ўтрыманне архіва, ён заняўся ворыўнай гаспадаркай на дзялцы зямлі ў ваколіцах Урсынава пад Варшавай. Калі створанае нямецкімі акупантамі Упраўленне архіваў (Archivamt) перавяла архіў на ўласнае зберажэнне, Б.Таўрагінскі прадаўжаў выплочваць палову выдаткаў на яго ўтрыманне для захавання права ўласнасці. Разам з сястрой Леона Радзівіла Тэрэзай Любамірскай ім рабіліся захады аб перадачы архіва пад яе апеку. Гаспадар архіва Леон Радзівіл, знаходзячыся ў той час у Італіі, нягледзячы на звароты да яго і Б.Таўрагінскага і акупацыйных улад па справе архіва, да адступлення нямецкіх войск з Польшчы ніяк сябе не праяўляў. Карыстаючыся павагай з боку Archivamt Б.Таўрагінскі перашкодзіў вывазу архіва ў Мінск, чаго дамагаўся калабарцыянісцкі "Беларускі камітэт" на чале з ксёндзам

Гадлеўскім. 3-за небяспекі знішчэння архіва падчас бамбардыровак Б.Таўрагінскі пастаянна перавозіў архіў у бяспечныя мецы. З 28.09.1942 г. каштоўнейшая частка архіва пачала перавозіцца ў на форт Сакальніцкага; з 27.07.1943 г. архіў размяшчаўся ў памяшканні школы ва Урсынаве за 7 км. ад Варшавы (варта адзначыць, што перад тым Archiwamt планаваў перанос збора ў памяшканне Галоўнага архіва старажытных актаў (ul. Długa), але будучы звязаным з Арміяй Краёвай, Б.Таўрагінскаму было вядома аб падрыхтоўцы паўстання ў Варшаве, што пабудзіла яго да пошуку лепшага сховішча, будынак жа AGAD, як вядома быў спалены акупантамі). У другой палове ліпеня 1944 г. з прычыны прыбліжэння фронту на лінію Віслы ваколіцы Урсынава сталі дасягальнымі не толькі для авіяцыі, але і для артылерыі. Пачынаючы з 13.08.1944 па 05.09.1944 Б.Таўрагінскі на звычайных сялянскіх падводах разам з суседзямі пры пастаяннай пагрозе для жыцця ("пад густым абстрэлам") перавезлі архіў з Урсынава на форт Служэў. Для захавання апекі над зборам Б.Таўрагінскі пасяліўся разам з сям'ёй у памяшканні з дакументамі, бо існавала небяспека пажару ад выселеных на форт варшавян. 14.09.1944 г. стаў апошнім днём Б.Таўрагінскага як архівіста Варшаўскай часткі Нясвіжскага архіва Радзівілаў: афіцэрам СС архіў быў вывезены са Служэва у невядомым накірунку. Як удалося выясніць пазней афіцэр, які кіраваў вывазам архіва быў звязаны з акцыяй па рабунку польскіх каштоўнасцей на чале якой стаялі швагер Адольфа Гітлера генерал Фогеляйн і Паўльсен. Архіў Радзівілаў быў размешчаны гітлераўцамі да мясцовасці Bruck an der Glocknerstrasse у Горнай Аўстрыі ў ваколіцы Zell am See у замку Fischhorn. У другой палове красавіка 1946 г. разам з іншымі скарбамі з Варшаўскага замку, Бельведэра, Лазенак, Бібліятэкі Красінскіх архіў вярнуўся да Варшавы.

У азначаны перыяд па прычыне арышту Леона Радзівіла і, у далейшым, неўдзелу прадстаўнікоў роду ў захаванні архіва на працягу ўсёй Другой сусветнай вайны Б.Таўрагінскі вымушаны быў з уласных сродкаў утрымліваць родавы збор, што з 01.09.1939 па 14.09.1944 каштавала яму 51000 зл. пол. [11, 41 – 51].

Такім чынам, перыяд 2-й пал. XVIII – 1-й пал. XX стст. у гісторыі Нясвіжскага архіва кн. Радзівілаў быў болей насычаны неспрыяльнымі і знішчальнымі катаклізмамі, чым этапамі яго прафесійнай апрацоўкі і захавання. Зберагчы архіў і ўтрымліваць яго на высокім узроўні ўпарадкавання, нягледзячы на складаныя гістарычныя сітуацыі, удалося дзякуючы самаадданай працы архіварыусаў, часам небяспечнай для жыцця (напрыклад у вайну 1812 г., Другую Сусветную вайну). Яны часта рабілі болей для яго зберажэння чым самі ўладальнікі гэтага каштоўнага гістарычнага збору.

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, фонд №694 "Радзівілы, князі", вопіс №1, спр. 411 (далее - НГАБ. Ф. Воп. Спр.)
2. НГАБ. Ф.694. Воп. 1. Спр.412.
3. НГАБ. Ф.694. Воп. 1. Спр.417а.
4. НГАБ. Ф.694. Воп. 1. Спр.438.
5. НГАБ. Ф. 694. Воп.4. Спр.1383.
6. Брокгаузъ Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. С-Птб., 1896, Т. XVIII.
7. Центральный государственный исторический архив в Минске:Путеводитель. Мн., 1974
8. Archiwum główne akt dawnych w Warszawie. Informator o zasobie.Opracowanie zbiorowe pod redakcję Teresy Zielińskiej. Warszawa, 1992.
9. Archiwum główne akt dawnych w Warszawie, t.zw. Archiwum WarszawskieRadziwiłłów, Dział XXVII, nr.29.
- 10.Archiwum główne akt dawnych w Warszawie, t.zw. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, Dział XXVII, nr. 143, Tuhan-Taurogiński B. Z dziejów Archiwum Radziwiłłów oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej. Warszawa, 1969.
- 11.Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rps. akc. 9067, część 1. pt. Tuhan-Taurogiński B. Geneza powstania Archiwum Radziwiłłów oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej. Warszawa, 1955.
- 12.Frankiewicz Bogdan. Tuhan-Taurogiński Bolesław // Słownik biograficzny archiwistów polskich. Warszawa - Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988, T.I 1918 - 1984.
- 13.Jankowski R. Burzliwe losy Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. Do 1838 r. // Miscellanea historiko-archivistica. Warszawa, 2001, T. XI.
- 14.Volumina legum. Petersburg, 1860, T.VII.